

Giedroyć, Franciszek

Wodociagi i kanały miejskie : z dziejów higieny w dawnej Polsce : (dokończenie)

Przegląd Historyczny 4/3, 369-382

1907

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

Wodociągi i kanały miejskie.

(Dalszy ciąg.)

O wiele obfitsze aniżeli o kanałach wiadomości zachowała nam przeszłość co do wodociągów. Mówiąc więc o nich, wypadnie nadmienić i o innych sposobach dobywania i doprowadzania wody, współcześnie używanych. Zanim przejdziemy do wniosków ogólnych, rozpatrzmy kolejno, jak miasta dawnej Polski zaopatrywały się w wodę.

Biecz. Kazimierz, król Polski, uwzględniając położenie m. Biecz w pobliżu granic, na których bardzo często zdarzają się napady nieprzyjacielskie, a doświadczwszy wytrwałej wierności jego obywateli i mieszkańców, przywilejem z dnia 18 maja 1464(5) roku pozwala zbudować kanały wodne i wodę do nich zewsząd z pól i gór wypływającą (decurentes) z odległości jednej mili sprowadzić przewodami podziemnymi (concauitates subterraneae) i rozprowadzać ją po całym mieście, do browarów i dokądby tylko żaszła potrzeba; następnie pozwala czerpać dochody z wodociągu i nakładać czynsze, bez przeszkód i opłat dla króla lub starosty²⁵).

Brześć Kujawski. Stawili się przed królem Zygmuntem Augustem posłowie Brześcia Kujawskiego i oznajmili, że miasto ich doznaje braku wody na potrzeby domowe, głównie zaś na wywar piwa, z którego utrzymują się liczni mieszczanie. Prosilili tedy, aby król z łaski swojej pozwolił im zbudować kosztem własnym wodociąg i przeprowadzić wodę kanałami podziemnymi przez posiadłości królewskie do miasta. Król, przekonawszy się, że istotnie brak wody naraża miasto na niewygody i zagraża niebezpieczeństwem na wypadek pożaru, daje przywilej, datowany w Piotrkowie w sobotę przed świętem Trzech Króli roku 1549. Mocą tego przywileju wolno mieszczanom prowadzić

wodę z miejsca, które sami uznają za najodpowiedniejsze, a w mieście urządzić wodociąg ze zbiornikiem i połączyć z nim rurami browary i domy prywatne. Wszystkie roboty mają być wykonane kosztem mieszczan, wobec czego król w imieniu swoim i swoich spadkobierców zrzeka się wszelkich z tego źródła dochodów na rzecz miasta. Zarząd wodociągów i prawo pobierania opłaty za wodę oraz obracania dochodów na potrzeby miasta, należy do rady miejskiej.

*Przypis I. Consensus civibus Brzestensibus pro extruendis cannalibus datus et confirmatio ordinationum certarum et observationum in percipiendis proventibus civilibus.*²⁶⁾

(Piothrcoviae, Sabbato ante festum Trium Regum, [5 Jan.] An. Dn. 1549).
 „In nomine domini Amen. Ad rei memoriam sempiternam. Nos Sigismundus Augustus dei gratia Rex Poloniae, Magnus dux Lituaniae, necnon terrarum Cracoviae, Sandomiriae, Siradiae, Lanczicziae, Russiae, Prussiae, Masoviae, Culmensis, Elbingensis, Pomeraniae etc. dominus et heres. Significamus tenore praesentium quibus expedit universis, praesentibus et futuris, harum notitiam habituris quia cum Cives nostri ex Brzesczie Cuiaviae per suos nuntios nobis declarassent se cum ad alios domesticos usus et necessitates suas tum maxime ad coquendam cervisiam, qua non pauci homines illic rem suam querunt familiarem et victum, aque penuria laborare, ita ut ad singulas cocturas et usum suum illam precie comparare oporteat supplicassentque nobis hii ipsi Cives nostri Brzestenses ut illos ex benignitate nostra Regia hac necessitate liberare eisque propriis impensis canalia et aqueductum construendum atque ex fundo nostro et per fundum nostrum ad Civitatem usque subterraneo meatu deducenti facultatem concedere dignaremur; cum itaque nobis constet dictum aquaeductum non solum utilem sed etiam valde necessarium eidem Civitati esse, vel ob id maxime quod maxima damna ob defectum aque incendii presertim tempore contingere solent, commendantesque solitudinem ac studium dictorum Civium Brzestensium in Cuiavia in adsequentibus et propriis sumptibus construendo hoc tam utili et necessario aqueductus opere, ex certa scientia gratia et benignitate nostra Regia ipsis nostris subditis Civibus Brzestensibus Cuiaviae concedimus, ut ex fundo nostro ubicumque illis commodius et utilius visum fuerit, aquam pro canalibus accipere et per fundum nostrum, fluvium, aquas et piscinas eandem aquam ducere palosque ubique in fundo nostro pro commodiore aque ductu toties quociens opus fuerit figere perpetuis temporibus possint et valeant. Quem quidem aquaeductum seu canalia in circulo aut alio loco eiusdem civitatis nostrae ubi illis magis visum fuerit commodum et oportunum erigendi et locandi atque canalia ex illo ad domos coctorum cervisiae et aliorum Civium derivandi et deducendi ipsorum propriis sumptibus habebunt potestatem. Eundem autem aqueductum cum suis canalibus ex illo derivandis et totum proventum inde futurum nihil prorsus pro nobis et sere-

nissimis nostris successoribus ex eo reservando, predictae Civitatis nostrae Brzestensis (s.) adscribimus ac aliis proventibus eius communibus civilibus adiungimus et incorporamus per ipsos Proconsulem, Consules et Cives modernos et pro tempore existentes cum omni iure, dominio et proprietate tenendum, habendum, uti fruendum quieteque et pacifice possidendum et ad utilitatem et commodum eius Civitatis Regipublicae convertendum, quemadmodum ipsi Proconsuli et Consulibus ac aliis ad interesse habentibus, melius et utilius visum fuerit expedire. Cuiusquidem aqueductus et canalium Proconsul et Consules moderni et pro tempore existentes eiusdem Civitatis nostrae Brzestensis administrandum, reficiendum et instaurandum ac proventum ex illis constituendum colligendi, eumque cum sententiam (s.) Communitatis iuxta exigentiam necessitatis Civibus dispensandi habebunt potestatem perpetuis temporibus et in aevum. Mandamus itaque Magnifico Joanni a Koscieliecz Palatino Junivladislaviensi, Brzestensi, Dobrzinensi Kowaliensique Capitaneo, in absentia—vicecapitaneo Brzestensi ac aliis pro tempore existentibus Capitaneis Brzestensibus, ut dictis Civibus nostris sumptu proprio aquam ex fundo nostro et per fundum nostrum flumina, aquas et piscinas nostras duci in eodemque fundo nostro, palos figere tocies quoties opus fuerit et alia quae ad dictorum canalium extructionem et conservacionem erunt necessaria, facere permittat permittique faciat perpetuis temporibus et in aevum. Quoniam*) vero praefati nuncii subditorum nostrorum Civitatis Brzestensis in Cuiavia declararunt se quosdam proventus civiles a longo tempore solvi solitos et ordinationes usu receptas habere, quos ipse, ubi civilis postulat necessitas, in eius usum convertere ipsisque ordinationibus, uti sunt soliti, supplicaverunt nobis humiliter ut cum ea non scriptis mandata sed quasi per manus tantum tradita et longo usu recepta habeant, Nos ex benignitate nostra Regia in futurum illis prospiciendo observationes praefatas in percipiendis proventibus civilibus ac alias ordinationes literis mandari facere et approbare et confirmare dignaremur. Quae est huiusmodi: ut proventus omnes ab his qui panem sub porticibus vendunt et aliis pistoribus qui in macellis alias *Jathkach* vendunt, sale salitis piscibus omnis generis, ab anserum venditione, res ligneas seu silvaticas vendentium alias od *Lyesznich rzeczy*, a sutoribus, a lintribus cum fructibus et leguminibus, ab hortis civilibus et aliis propriis hereditariis; Item ab his qui sub muro civili habitant; Item a figulis qui ollas venum in circulo exponunt, a penis civilibus trium marcarum; Item ab aliis poenis *Bekowe* dictis; Item census a laniis provenientes; Item ab institis alias *Budi* tam emptitiis quam civilibus; Item ex tonstrina provenientes, Proconsul et Consules pro tempore existentes, more veteri anno quolibet pro festo Sancti Martini percipient, eosque cum scientia Communitatis ad utilitates reipublicae

*) Niemal wszystkie przywileje pochodzą ze źródeł drukiem dotąd nieogłoszonych, to też podaję je tu w całości, — trzymając się pierwowzorów.
(Przyp. Autora).

civiles convertent. Item constitutio valoris vini non ad alium quam Proconsulem et Consules, ut ante fuit, pertineat. Ad quam Capitaneus pro tempore existens aut eius Locumtenens ingerere se non debet. Item Gedanensia Cervisia (s.) non nisi sub pretorio in cellario propinari debet. Cuius valorem iustum Proconsul cum Consulibus pro tempore existentibus constituent proventusque pro necessitate et restauratione civili convertent. Item Reemptores piscium recentium, si extra Civitatem pisces emptos ut carius vendant evehere fuerint comperti et per fidedignos homines coniuncti, tales pisces per officium Civile accipi et in usum pauperum erogari debent, in Civitate tamen eis revendere liberum erit. Item quoniam pauperiores Cives queruntur, quod illis potentiores victum praeripiant, his quaerelis obviare volentes, volumus ut quicumque ex Civibus alteri civi tempore fori victualia praeripere seu exemere fuerit probatus, per officium Civile puniri debet. Item nundinarum tempore mercatores tam cum pannis quam aliis omnis generis mercibus non in uno tantum loco civili sed ita ut ad singulos, in circulo manentes, aequaliter fructus a mercatoribus proveniat, Item suburbani retro portam Cracoviensem manentes, quolibet ex sua domo cum per Proconsulis nuntium fuerit requisitus, ad Civiles labores sustinendos, quos *Szarwarki* vocant, unum ex domo sua mittere erit obligatus. Ad supplicationem itaque nomine subditorum nostrorum civitatis Brzestensis ad nos factam, praeinsertos articulos et observationes describi fecimus et omnia praeinserta iuxta illorum tenorem approbamus, ratificamus et confirmamus, decernentes ea robur debitae et perfectae firmitatis obtinere debere. Quoniam autem ex dictorum Civium querella id quoque accepimus, quod quando loci Capitaneo cum Cive actio incumbit, Capitaneus irrequisita ab officio civili iusticia contra privilegia in turrim illos conicere solet, id nos de cetero fieri omnino prohibemus, sed si Capitaneo loci Civis aliquis fuerit in aliquo obnoxius, iusticiam illum ab officio Civili requirere volumus, cui ipsum officium Civile iusticiam de Concive suo administrare tenebitur. Solus autem Capitaneus iustitiam sibi administrare non debet. Item volumus id perpetuo observari, quod quemadmodum ante Loci Capitaneus Dominica die post Trium Regum proxima Proconsulem et Consules ad electionem suam pertinentes eligere est solitus, ita et ad futura tempora dictam electionem non differat, quolibet anno ea ipsa dominica post Trium Regum proxima hos quorum eligendi facultatem ex antiquo habet eligat harum testimonio literarum. Datum Piothrcoviae in Conventione generali, Sabbato ante festum Trium Regum, Anno Domini Millesimo quingentesimo quadagesimo Nono, Regni nostri decimo octavo. Praesentibus etc. Nicolaus Grabia Castellanus Chelmensis R. P. Vice Cancellarius.

Ciężkowice. Przychylając się do prośby mieszczan, król Zygmunt udzielił im w roku 1540 pozwolenia na urządzenie wodociągów miejskich, oraz na przeprowadzenie wody kanałami „de villa regia Ostenscha.“ Mieszczanin ciężkowicki, Piotr Bembenek, dał zaraz 200 flor. ze swojej szkatuły na te roboty, zastrzegłszy, aby z dochodu za wodę, rok rocznie po wieczne czasy magistrat wypłacał szpitalowi miejscowemu 3 grzywny, resztę zaś obracał na utrzymanie wodociągu w należytych staniach. Wysokość opłaty za wodę — *urne* — oznaczono: od piwowarów po 9 denarów od każdego waru, od właścicieli domów po 4, od lokatorów zaś (komorników = *inquilini*) po 2 denary kwartalnie.

Przypis. II. Privilegium super canalia seu aqueductum Civibus Czeskouiensibus concessum.²⁷⁾

(Cracoviae, feria quinta ante dominicam Misericordiae. [7 April] An. Dn. 1540).

In nomine domini amen. Ad perpetuam rei memoriam. Nos Sigismundus dei gratia Rex Poloniae etc. Significamus etc. Quia nos sublatam iri volentes ex oppido nostro Czeskowicze in districtu Bicensi sito, aque penuriam, qua gravari oppidanos et incolas illius intelleximus, annuentesque precibus Consiliariorum nostrorum pro eis nobis factis, et cupientes ut ipsi tempore nostris (s.) felicis regiminis facultate habendae (s.) deinceps aque provideantur, consensendum duximus eisdem oppidanis et incolis nostris oppidi Czeskowicze predicti, ut ipsi pro sua oppidique totius commoditate communi aqueductum sibi instituere et instaurare ac de villa nostra Ostenscha citra damnificationem tamen aliquam nostrorum et cuiuspiam bonorum aquam accipere et in oppidum canalibus deducere possint et valeant, contradictione officialium nostrorum et cuiuscunque alterius cessante, consentimusque ac (s.) eum ipsum aqueductum eis et oppido nostro Czeskowicze prefato perpetuo et in evum concedimus praesentibus litteris nostris. Quia vero non habentibus eis sumptum seu impensam qua aqueductus praedictus instaurari et confici posset, providus Petrus Bembenek oppidanus eiusdem oppidi pro ipsa instauracione et opere aqueductus conficiendo, donavit eis proprie pecunie sue florenos in moneta ducentos, per triginta grossos polonicales computatos, ea lege et condicione quod de contribucione cannalium, inferius descripta, tres marce pecunie in annos singulos perpetuo solverentur, quas demum ipse iuxta placitum et voluntatem suam domui hospitali pauperum illic in Czeskowicze existenti, applicaturus esset. Nos pium hoc prefati Petri Bembenek institutum commendantes, ratam habemus condicionem solvendarum trium marcarum predictam in eamque consentimus ac oneri solvendarum de dicta contribucione cannalium earundem trium marcarum Proconsulem et Consules predicti oppidi nostri Czeskowicze perpetuo subicimus et obligamus. Quam quidem contribucionem cannalium predictam vernaculo sermone *Rurne* vocari volumus et modo infrascripto ab omnibus illic in oppido nostro Czeskowicze degentibus, solvi debere statuimus, decernimus et ordinamus, ut videlicet ratione eius-

dem contribucionis *Rurne*, unusquisque cervisiam coquens, a singula illius coctura, toties quociens coxerit, per novem ternarios solvere sit adstrictus, de una quaque domo quisque hospes seu possessor domus—per quatuor ternarios, inquilinus autem per duos ternarios ad singula quartalia anni solvere et in manus Proconsulis et Consulum pro tempore existentium, seu ab eis deputandorum, solvat. Proconsul vero et Consules ipsi ex pecunia contribucionis eiusmodi conquesta, tres marcas pecuniae praedictas singulis annis ad hospitale Czeskoviense iuxta ordinacionem memorati Petri Bembenek solvent et integre numerabunt. Solutisque tribus marcis eiusmodi, quidquid reliquum erit congeste pecuniae, in usum refficiendi, quociens fuerit opus, et sustinendi aqueductus predicti diligenter et fideliter conservabunt per ipsos Proconsulem, Consules et Oppidanos dicti oppidi nostri Czeskoviensis aqueductum prefatum cum omni iure, dominio et proprietate, eumque, percipiendo proventu (w oryginalne „profaetu“) illius (s.) suprascripto, tenendum, habendum pacifice quieteque possidendum iuxta ordinacionem nostram superius factam, contradictione officialium nostrorum et cuiuscunque alterius, uti predictum est, prorsus cessante. In cuius rei testimonium sigillum nostrum praesentibus est appensum. Datum Cracoviae feria quinta ante dominicam Misericordiae. Anno domini Millesimo quingentesimo quadragésimo, Regni nostri anno trigesimo quarto.

Czchów (nad Dunajcem, w województwie Krakowskim). W pierwszej połowie XVI wieku Tomasz z Bochni zaprowadził własnym nakładem wodociąg w mieście, oraz pobudował kanały, wydawszy na to 500 złp. Król Zygmunt I, aby wynagrodzić Tomasza, a zarazem zabezpieczyć trwale utrzymanie wodociągu, wydał w piątek przed św. Bartłojem roku 1545 ordynację (zapewne potwierdził umowę, uprzednio już zawartą między miastem a Tomaszem), podług której miał być na wieczne czasy pobierany podatek za użycie wody w ten sposób: Każdy piwowar płaci kwartalnie 4 grosze, nadto pół grosza za użycie wody do każdego waru, właściciel domu płaci kwartalnie grosz, komornik zaś pół grosza, za każde zaś użycie wody do łaźni grosz jeden. Całkowity dochód z tej opłaty ma pobierać Tomasz z Bochni aż do pokrycia wspomnianych 500 złotych, zarazem atoli przez cały ten czas obowiązany będzie naprawiać kanały i utrzymywać w porządku wodociągi. Po upływie powyżej określonego terminu, Tomasz do końca życia swojego będzie pobierał na swoją korzyść połowę dochodu, drugą zaś obróci miasto na utrzymanie wodociągów. Po śmierci Tomasza połowa dochodu, jaką pobierał, będzie użyta na cele dobroczynne, lub inne, podług jego woli, połowa zaś druga nadal będzie wpływała do kasy miejskiej na cel uprzednio wskazany, t. j. na utrzymanie wodociągów.

Przypis. III. Canalia Czchovensia famato Thomae civis Bochnensis sumptibus extracta.²⁸⁾

(Cracoviae, feria sexta ante festum sancti Bartholomaei proxima. [21. Aug.] An. Dn. 1545).

Sigismundus dei gratia Rex Poloniae, Supremus dux Lituaniae etc. Significamus tenore praesentium, quorum interest universis et singulis, harum notitiam habituris, quia nos, comendatam habentes probitatem et industriam famati Thomae de Bochnia, Camerarii Zupparum nostrarum Bochnensium, qui suo sumptu proprio canalia et aqueductus in oppido nostro Czchovensi in terra et palatinatu Cracoviensi sitto extruxit, in quos summam quingentorum florenorum numeri et monetae consuetae per triginta grossos computatorum, quemadmodum ex testimonio Consulatus Czchovensis eorum sigillo subsignato nobisque exhibito cognovimus, exposuit; volentes earundem suarum impensarum, quam in opus hoc non tam utile quam necessarium impendit, benignam habere rationem, utque ipse aqueductus in suis canalibus in futura tempora melius conservari et cum opus fuerit, reparari possit commodius, et ut ipsi oppidani, quo iure his canalibus uti debeant, scire possint, ordinandum et constituendum duximus, ordinamusque praesentibus nostris litteris et constituimus autoritate nostra Regia, ut singuli cives a cocturis cervisiae singulis quattuor grossos persolvant, a missione vero aque ad cocturam cervisiae grossum medium, item a quolibet cive singulis quartalibus grossum unum, ab inquilino vero quolibet grossum medium. Item quociens aqua in balnei usum mittitur—grossus unus. Quos quidem canalium proventus in universum admittimus et consentimus, ut praefatus famatus Thomas de Bochnia ad rationem impensarum factarum percipiat usque ad totalem summae praefatae quingentorum florenorum numeri et monetae in regno currentis perceptionem. Interim tamen providere ex ea summa omnes canalium defectus erit obligatus. Qua summa praefata integre percepta, horum proventuum media pars oppido nostro Czchovensi perpetuis temporibus ad reficiendos ac reparandos aqueductus et canalia debet applicari. Aliam vero partem mediam praefato famato Thomae pro suo victu sustentando ad vitae suae tempora damus ac concedimus. Post mortem vero suam praefatam partem mediam, quam pro victu suo habuit reddituum, liberum erit ei vel in pios usus aut iuxta beneplacitum suum collocare. Aliam vero medietatem proventuum, ex canalibus provenientes, ut praedictum est, pro restituendis defectibus canalium oppidi nostri Czchovensis reservamus. In quorum omnium et singulorum fidem et testimonium sigillum nostrum praesentibus est appensum. Datum Cracoviae feria sexta ante festum sancti Bartholomaei proxima. Anno Domini Millesimo Quingentesimo Quadragesimo quinto. Regni vero nostri trigesimo nono.

Drohobycz. W roku 1544 król Zygmunt I pozwolił mieszczanom urządzić wodociąg, dla pokrycia zaś nakładów i utrzymania urządzeń wodociagowych w należyтым stanie, wyznaczył opłatę: od browarów po 4 grosze od waru piwa, od właścicieli domów po 3 grosze kwartalnie, a po groszu od komorników ²⁹).

Wodociągi te przetrwały nie wiele więcej nad sto lat: lustratorowie z roku 1664 znaleźli w ratuszu: „od rur co woda szła niemi 3 sztuki rury spiżowe“ i zapisali polecenie: ³⁰) „Rurmus y Studnie. Jeżeli na czym większy Rząd a zatym y securitas, o ile od ognia zawisła, w Miastach y w Miasteczkach, gdzie opodal od Miasta albo za Miastem woda, iako na Studniach nie zastawszy w Rynku, w Ulicach, Tedy My Lustratorowie chcąc in ordine et securitate Miasto widzieć, napominamy et serio iniungimus, żeby studnie podług potrzeby ad necessitatem, na obronę straż Boże kiedy ognia, Incolae tego miasta publico sumptu budowali y ten Rurmus z Sambora, który nescitur iakim tam sposobem zaszedł, recuperowali, a recuperowany na mieyscu dawnym cum omni reparatione postawili.“

Gdańsk. O półtorej mili od Gdańska, pod wsią Pruszczem (Pruszczem dawniej zwaną) rozpoczyna się kanał, idący od rzeki Raduni, a zwany Nową Radunią. Przy wsi jest szluz, za której pomocą można spuścić kanał do Starej Raduni. Kanał ten zbudowali gdańszczanie w połowie XIV w.; dostarczał on miastu dobrej wody do picia i wprawiał w ruch liczne młyny ³¹).

Kiedy zaprowadzono w Gdańsku urządzenia wodociagowe, nie wiemy, a że były, nawet na owe czasy, „osobliwe“, dowiadujemy się od ks. St. Solskiego ³²): „Rurmusz gdański — pisze — to ma osbliwego: że koło skrzynczaste pędzi wodę tłokami w fasę dość szeroką y wysoką na kilkanaście łokci, otwieralną z boku dla chędożenia: która pod wierzchem przez kratę rozdaje wodę rurom.“

Kamieniec (nad Smotryczem). Na sejmie 1638 roku zapadła uchwała, nakazująca mieszczanom wodę w rynek wprowadzić, ponieważ Ormianin Narses odpowiednią na to dał sumę ³³).

Korczyn, Nowe Miasto Korczyn (przy ujściu Nidy do Wisły). Lustracja z r. 1564 wymienia pomiędzy urzędnikami i czeladzią z amk ową rurmistrza. Miasto wodociągów wtedy jeszcze nie posiadało, gdyż dopiero w r. 1578 król Stefan Batory wydał dn. 29-go lipca we Lwowie przywilej, którego mocą pozwolił mieszczanom sprowadzić wodę kanałami i rurami z miejsc, które uznają za odpowiednie, oraz pobudować niezbędne ku temu zakłady izbiorniki. Na opędzenie kosztów urządzenia i późniejszego utrzymania wodociągu, król pozwala magistratowi nałożyć podatek na mieszczan, z warunkiem atoli zdawania rachunku przed wespółobywatelami.

Przypis. IV. Facultas ducendi canalibus aquam in Nowam Civitatem Korczin.³⁴⁾

(Leopoli, die 29 m. Julii, Anno Dn. 1578.)

Stephanus Dei gratia Rex Poloniae etc. Significamus his litteris nostris, quorum interest universis et singulis earum notitiam habituris, Quia nos pro eo atque debemus (s.) consulere volentes commoditati et utilitati Civium et incolarum Novae Civitatis nostrae Corczyn dandam et concedendam illis esse existimavimus hanc potestatem et facultatem, uti sane iam damus et concedimus autoritate nostra Regia per praesentes litteras nostras ut liberum licitumque illis esset: aquam cannalibus et fistulis in eam ipsam Civitatem nostram in usum suum publicum locis opportunis adducere, ad eamque rem perficiendam aedificia quaevis necessaria in locis commodis ponere et extruere. Quoniam vero ea ipsa res sumptu et labore haud mediocri eodemque perpetuo et continuo opus habet, civitatem vero hanc nostram exiguos vel prope modum nullos habere publicos redditus accepimus (s.). Ideo permittimus Magistratui eiusdem civitatis censum aliquem sive contributionem iustam et convenientem omnibus ipsius civitatis Civibus et incolis, ab illis pro opere hoc construendo et perficiendo, ac perpetuo quoque conservando, conferendam et pendendam imponere et indicere eiusdemque contributionis exigendae ac tandem in aquae istius ducturam ac alios item usus huius civitatis publicos erogandae potestatem, penes eundem Magistratum perpetuo permanere volumus. Ea tamen lege, ut uti magistratu suo functi fuerint caeteris Civibus, vel ad quem ea res maxime pertinere videbitur, rationem sive calculum eius rei facere teneatur. Quam rem omnibus, quorum interest, notam esse volumus eisdemque serio praecipimus, ne in opere hoc perficiendo Cives ipsos nostros quoquo (s.) modo impedire audeant, sed eos in usu libertatis istius nostrae conservent et conservari curent, pro gratia nostra. In cuius rei fidem praesentes manu nostra subscripsimus et sigillo Regni nostri muniri mandavimus. Datum Leopoli die XXIX Mensis Julii Anno Domini 1578. Regni etc. Stefanus rex.

Kraków. W rachunkach z roku 1399 znajdujemy: Racio Martini Magistri cannarum qui laborat super aqua ducenda ad Ciuitatem mr. 24, gr. 24, den. 15. Racio Nicolai funiste, qui parat modo cannas mr. 21, gr. 3, den. 9.

W roku 1400: Racio aqueducture ad ciuitatem per cannas mrc. 18, gr. 31, den. 3.—Fontes in generali mrc. 25, gr. 18, den 6.

W roku 1401: Racio aqueducture per cannas ad ciuitatem, Precium Nicolai mrc. 35, gr. 5. Fontes Ciuitatis mrc. 27, gr. 43.

W roku 1402: Racio cannarum aqueducture mrc. 49, gr. 27.

W latach 1403, 1404, 1405: Racio cannarum, canalium, aqueducture etc.³⁶⁾.

Pozycye te powtarzają się, jak widzimy, corocznie, świadcząc o sprowadzaniu wody do miasta; w księgach ławniczych krakowskich³⁷⁾ już pod rokiem 1393 wymieniony „Pesco aqueductor“.

W wieku XV-tym zdarzają się liczne wzmianki o prowadzeniu rur przez mieszczan do nieruchomości swoich, wodociąg więc wciąż istniał i sieć rur stopniowo się rozszerzała. Oto kilka przykładów: 12 sierpnia 1441 r. rajcy miasta pozwalają Marcinowi Chmielowi, za jednorazową zapłatą, założyć rurę w ziemi, połączyć ją z rurą miejską w ulicy i przeprowadzić w ten sposób wodę do swojego domu; dnia 25 kwietnia 1453 r. Wawrzyńcowi Raciborskiemu pozwolono w tenże sposób przeprowadzić wodę do browaru³⁸⁾ i t. p.

Każdy obywatel, pragnący połączyć posiadłość swoją z wodociągiem miejskim, dostawał od urzędu miejskiego pozwolenie w słowach: „Nos Consules Civitatis Crac. concedimus plenam facultatem, quod NN. possit ex aquaeductibus civilibus unde sibi commodius videbitur propriis sumptibus aquam per canalia traducere et derivare in domum suam in platea NN. et alveum seu puteam alias *Rzqf* collocare...“ Takich zezwoleń na przeprowadzenie rur wodociągowych, lub na połączenie kanałów odpływowych z domów prywatnych z kanałami miejskimi, spotykamy nie mało. Sieć rur wodociągowych stopniowo się rozszerzała, ale jednocześnie, rzecz oczywista, zbiorniki stawały się niedostatecznymi, i oto dnia 18 listopada 1521 r. pisze król Zygmunt I³⁹⁾: „Concedimus uero et annuimus, ut aqueductus fiant ex Vistula in ciuitatem, qui tempore necessitatis adimi non possent et ut aqua ipsa qualibet ex ipso flumine Vistula citra damnum aliquorum locorum nostrorum duci possit.“

Należy przypuścić, że skutkiem nowych robót, zapewne na większą skalę, zapewniono sobie potrzebną ilość wody. Mniej myślano wówczas o jej jakości, o wartości pod względem higienicznym: w dniu 19 czerwca 1578 r. „Panowie raicze (przedmieścia Kazimierza, w owe czasy — miasta) obeslawsi wsistki naiemnyki i naiemniczki s maslnich iatek, roskazali iem, abi zaden i zadna plugawosci zadnich s domkow abo iatek, w ktorich mięskaia, na rinek any do rinstoku niewilewali, ale abi ie do Wisli winosieli...“⁴⁰⁾.

I pod tym względem nie zawsze się tak działo, zwłaszcza gdy nieczystości, wpuszczane do rzeki, zagrażały zatkaniem wodociągów, jak się stało np. w roku 1569. W owym czasie król Zygmunt August, dowiedziawszy się o istniejących nieporządkach, wysłał do rady miejskiej krakowskiej z Lublina dnia 12 czerwca polecenie, w którym zwraca uwagę na niestosowność wpuszczania ścieków do rzeki Rudawy, wszelkie bowiem brudy spływają razem z wodą pod „dom wodociągów“ (*domus cannalium*), zanieczyszczają rzekę i powietrze. Wodociągi w takich warunkach nie mogą prawidłowo działać, oczyszczanie rzeki wymaga sporych nakładów, a mieszkańcy okoliczni nie są pewni zdrowia swojego (*inhabitatores reliquique homines circumcirca eandem Rudavam existentes in sanitate sua integre conseruanda tuti esse non possunt*)⁴¹⁾. Król tedy dla odpływu nieczystości miejskich zaleca podbudować kanały podziemne, nie łączące się atoli z Rudawą.

Sprawa wyprostowania, nawet całkowitego przekształcenia koryta Rudawy (lewy dopływ Wisły), sięga czasów odległych. Nietylko po-

głębiano koryto i wzmacniano brzegi, lecz nawet zmieniano kierunek, wykopywano nowe odnogi i kanały. — W roku 1286 Leszek Czarny nadaje Dominikanom krakowskim przywilej: „My Lestko — powiada — książę Krakowskie, Sandomierskie i Sieradzkie... zakon braci Kaznodziei (Dominikanów) miłując... tymże braciom klasztoru Krakowskiego... dajemy... wodę, którą pierwwej z rzeki Rudawy do tego swego klasztoru sprowadzali, tak, że ci bracia tegoż klasztoru będą mieli wolność... wieczyście prowadzić tę wodę do klasztoru przez terytoryum Krowodrzy, wieś Krzyżowników (szpitala św. Ducha), aby ją dostatecznie na swe potrzeby i pożytki z rzeczonyj rzeki Rudawy do Mydlnik prowadzili...“

Główną zasługę około przeprowadzenia Rudawy pod Kraków, przypisuje tradycya Gierlakowi, który na nowym korycie, swoim kosztem i przemysłem urządzonym, postawił kilka młynów. W nagrodę za to król Władysław Łokietek przeznaczył część dochodów z tychże młynów dla Gierlaka i jego potomków, a to w r. 1327, na mocy przywileju, w którym Gierlaka nazwano „Machinator Regius et Molendinator perpetuus“. Porównawszy czas wykonania robót, można przypuścić, że tenże Gierlak brał czynny udział w założeniu koryta przez Dominikanów. W inwentarzu r. 1710 czytamy ⁴²⁾: „Rzeka Rudawa, zaczynając od wsi Mydlniki, teraz r. 1710, JW. Szembeka Wojewody sieradzkiego, industrią na on czas Gierlaci molendinatoris, regnante Vladislao Loctico, jako się z dokumentów starożytnych okazuje, prowadzona umyślnie kopaniem korytem aż pod Kraków, za co tenże Gierlacus 3-cią miarę albo 3-ci grosz prowentu w młynach krak. iure hereditario otrzymał, które prawo dostało się kanonikom Lateraneńskim“ (przy kościele Bożego Ciała).

Roboty wodne w pobliżu Krakowa były wykonywane w różnych czasach i w celach rozmaitych*), a wynikiem ich było to, że Rudawa, przy licznych ramionach swoich, okrążała miasto: „Amnis Rudis (Rudawa) dictus totam civitatem circum luit. Hic rotarum orbes agit: deductus tandem per subterraneos cuniculos et cannas, toti urbi satis undarum praebet“ — pisze Hartman Schedel z Norymbergi w roku 1443 w dziele *Commentariolus de Sarmatia*; „Fluvius Rudys circumgyrat totam civitatem agit atque rotas molares atque ingreditur urbem per fistulas et spargitur in omnes plateas“ mówi A. Rosselus. (Pymander Mercurii Trismegisti, lib. V. de Elementis et descript. totius urbis Cracov. in off. Lazari 1586, pag. 343.)

Służyły więc wody Rudawy do obracania kół młyńskich i do zasilania wodociągów miejskich, nadto starano się użyć jej do celów obronnych. Mianowicie w r. 1498, po porażce Polaków na Bukowinie,

*) Znajdujemy np. potwierdzenie królewskie z dn. 16 kwietnia 1358 r. układu między Bodzantą a rajcami Krakowa co do skierowania Wisły do starożytnego koryta ⁴³⁾: „Nos Kazimirus dei gracia Rex Polonie. Ad noticiam vniuersorum volumus deuenire, quod ordinationem per nostrum fidelem Bodzatham procuratorem generalem terrarum Cracoviensis et Sandomiriensis cum prouididis uiris nostris fidelibus consulibus Cracoviensibus super fluuij Wisle ad pristinum transitum reductionem factam, ratam et gratam promittimus obseruare...“

kiedy wojewoda wołoski Stefan wtargnął do kraju, „jedną tylko pożyteczną i potrzebną zrobili naszy na ten czas, a mianowicie, że ustraszeni trwogą bliskiego niebezpieczeństwa, Kraków od północnej strony wieżami, blankami, wałem i rowem, rzeką *Rudawą napuszczonym*, obmocnili i ozdobili“ (Kromer, ks. 30); J. Bielski (p. 438) dodaje: „i w ten czas brama św. Floryana z owemi wieżami jest wystawiona, i wał od Kleparza zbudowany i *Rudawa między wał a mury wpuszczona*.“ — Mówiąc powyżej o kanałach w Krakowie, przytoczyliśmy już przywilej Zygmunta I z roku 1533; czytamy tam na końcu: „...pozwoliliśmy im (t. j. mieszczanom krakowskim), ażeby około bramy św. Mikołaja, obok młyna Kutlowskim zwanego, w miejscu, które im najdogodniejszym i najstosowniejszym zdawać się będzie, poczynili i urządzili kanały, przez któreby woda z rzeki Rudawy do foss koło murów miejskich będących, bez szkody jednak rzeczonoego młyna naszego, wolno przepływać mogła.“

Ilość wody w Rudawie zgoła nie wystarczała na tak liczne ramiona, przytem młyny i szluzы tamowały prąd wody. Niechybnie więc Rudawa płynęła nader wolno i nie mogła unosić z sobą nieczystości z kanałów miejskich. Widzieliśmy też, że przeciwko takiemu zakażaniu rzeki, płynącej pod miastem i dostarczającej wody do picia, wystąpił był w roku 1569 król Zygmunt August. Niewiele też mogła przyczynić się Rudawa do umocnienia obwarowań, gdyż zasób wody wystarczał tylko napłytkie i wąskie koryto; takim też było ono w istocie, skoro je można było ocembrować, jak to wskazują np. wydatki z r. 1630, zapisane w słowach: „Kasztują Rudawę drzewem i iarcicami u forty mikołajskiej. — Także kasztują i wymiatają rzekę rurmuzną między mury za fórtką ś. Anny“⁴⁴).

W miejscu, gdzie Rudawa wpadała do fosy miejskiej (za ulicą św. Marka, za dzisiejszym kościołem Reformatorów) i bieg swój dokoła miasta rozpoczynała, stał budynek, rurmuzem zwany, w którym podnoszono wodę z Rudawy i napełniano nią skrzynię (rząp), z niej zaś rozprowadzano wodę od XIV wieku podziemnymi rurami drewnianymi, do licznych studzien w mieście, od wieku zaś XV również do domów prywatnych. — O tym wodociągu krakowskim pisze Sarnicki w *Xięgach hetmańskich*: „Jako pompą wysoczką tolują ku górze wodę, iako zasię kołem skrzynczastem abo kafarem, masz u Wegeciusza. Ale w Krakowie na Zwierzyńcu i pod zamkiem masz tego przykłady żywe.“

Jeszcze przed ostatecznym zrujnowaniem, wodociągi często się psuły skutkiem braku dozoru. W roku np. 1582 Marcin Urbankowicz skarży się przed Andrzejem z Tęczyna na rajców krakowskich, że „Lonerowie wnet dali Rurmuz pobić, który był obleciał, przezco się szkody wielkie działy w tym Rurmuzie, a w rychle musiały się być obalić: nakupiwszy też rur, bo ich nie było w Rurmuzie tylko trzy...“ Najście Szwedów w r. 1655—57 doprowadziło urządzenia miejskie do ostatecznego bodaj upadku. Z rurmuzu pozostały jeno szczątki: „Rurmuz w zamku — zaznacza *Inwentarz* — ten przez Szwedów zrujnowany, teraz cale zniesiony. W dziedzińcu przy bramie zamkowej stoią pozostałe z niego sztuk wielkich spiżowych dwie w pół krzyżowanych, po 4-ry wielkie rury w sobie mających, w olów osadzonei z tych jedna ryfami żelaznemi obita. (Inwent. r. 1679). Te sztuk, również iak iedna sztuka spiżowa w kwadrat na łokieć, odesłane są

przez p. Mazurkiewicza klucznika do Wilanowa.“ (Inwentarz z r. 1692)⁴⁵⁾. Oczywiście Zamek miał swój wodociąg, t. j. zbiornik wzniesiony, z którego rozprowadzono wodę rurami w różnych kierunkach.

Lustratorowie z r. 1660 zapisali:⁴⁶⁾ „Rury. Czynsz z Rurmurza Miasto wybierało, którego że ad praesens niemasz, prowent ten Miastu zaginał.“ W r. 1679 ówczesny lonher pisze w inwentarzu:⁴⁷⁾ „Wiaderk miedzianych, od rurmusa za Sławkowską bramą, który Szwedzi zrujnowali byli, znalazłem tylko 107, które ważyły centn. 8 funt. 26, które dały się przerobić do hamerni na blachę“.

Podczas budowy kanałów w Krakowie w latach 1834—42 znajdowano często w ziemi rury drewniane, któremi woda rozchodziła się do domów i studzien. Pojedyncze przypadki trafiały się w różnych czasach; tak np. już w r. 1821 korespondent *Gazety Warszawskiej*⁴⁸⁾ doniósł z Krakowa: „Przy kopaniu nowego kanału w ulicy Wiślny odkryto dawne wodociągi, które się w różne strony miasta rozchodzą.“

Oprócz rur, któremi sprowadzali wodę do domów swoich pojedynczy obywatele, istniały rury miejskie, skierowane do zbiorników publicznych. Sieć rur była obszerna: „canalia ductusque aquarum multipliciter divisi,“ co zaś do zbiorników, to oprócz mniejszych, których liczby nie znamy, istniały cztery większe, po rogach rynku miejskiego urządzone. Były one czworoboczne, pod przykryciem tylko, lub nawet ze wszystkich stron osłonięte. Wiadomości te czerpiemy z uchwały radzieckiej z dn. 12 czerwca 1618 roku⁴⁹⁾. Mianowicie rada poleca lonerom, aby ci zajęli się odnowieniem i oczyszczeniem z brudów (*fecibus et sordibus*) zawałonych i starościami zniszczonych zbiorników wody. Zbiorniki owe mają być nadto otoczone „aedificiis novis“ i zaopatrzone w taką liczbę rur doprowadzających, aby nigdy w nich wody nie brakło. Celem wykonania tych robót, należy wyszukać majstra zdolnego w kraju, lub nawet pomiędzy obcymi: „artificem seu magistrum canalium, qui ducendis aquis et extruendis ac ordinandis canalibus, quam peritissimus sit, etiam in exteris locis ac nationibus investigari et indagari faciant...“ Wymaga tego nie tylko porządek i wygoda publiczna, lecz nadto zdrowie obywateli.

Rorgellt, Rurne, podług ordynacyi króla Kazimierza z r. 1358 było pobierane od piwowarów, po 6 groszy od waru, o ile korzystali z wodociągu; posiadający zaś studnie własne opłaty nie uiszczali⁵⁰⁾: „*Braxaturae Cereuisiorum alias Rorgellt*. Hunc censum ciuitati contulit Kasimirus Rex iuxta priuilegium, quod descriptum exstat de data in crastino s. Nicolai Confessoris, Anno 1358. Quilibet autem braxatorum, qui domi suae canale habet alias *szumpp*, a qualibet coctura ratione sibi pro cereuisia coquenda suppeditandae aquae tenetur ciuitati soluere grossos sex. Qui vero puteos seu fontes domi habent et non canalia (quorum pauci admodum sunt), hij ab tali exactione sunt liberi.“ Jak widać z wykazu dochodów miejskich z roku 1542, wysokość opłaty uległa zmianie, mianowicie domy połączone rurami z wodociągiem miejskim i mające studnie, płaciły kwartalnie 1½ grosza, gdy domy nie posiadające studzien płaciły w tymże czasie 2 grosze; zapewne dlatego więcej, że musiały czerpać wodę na potrzebę swoich mieszkańców całkowicie ze zbiorników miejskich.

Do oznaczenia wysokości opłaty i pobierania jej, wybierano oby-

wateli, którzy wespół z pacholkami miejskimi obchodzili domy, oglądali urządzenia wodociągowe i odbierali opłatę ⁵¹): „*Exactio Rorne*. Singulis anni quartalibus exigitur ab incolis et ciuibus Cracouiensibus, qui canalia aut puteos domi suae non habent, per grossos 2, vbi vero putei sunt, aut canalia, per gross. 1¹/₂. In id deputati sunt ciues, qui cum famulis praetorij obambulant, et id ipsum conscribunt et exigunt.“

Dochód z tego źródła wynosił ⁵²):

w roku 1545 . . .	grz. 61 gr. 42
„ 1546 . . .	„ 55 „ 36
„ 1551 . . .	„ 59 „ 35 ¹ / ₂
„ 1553 . . .	„ 59 „ 31
„ 1554 . . .	„ 63 „ 25

Ponieważ wydatki na budowę i utrzymanie wodociągu były znaczne, dochody zaś z opłaty za wodę nie pokrywały ich, postanowiono przeto na posiedzeniu w d. 25 września 1607 r. podwyższyć opłatę za prawo połączenia domu z wodociągiem ⁵³): „...spectabiles domini proconsul et consul. civitatis Cracoviensis hodie in praetorio eo in negotio per schedulas conuocati et congregati, praemissa ipsoque sensu tractata varietate, nec non rerum caritate non exigua, aquaeductum, qui magno labore, difficultate, impensisque non leuibus deduci statuique solet, augere in censu statuit, prout exnunc et de facto decem marcarum pretio auget, a quo (computato cum veteri pensione in unum) viginti marcas Polonicas, quisquis eum adire volet, numerare et persolvere ad aerarium ciuitatis tenebitur.“

Szczegóły wydatków na wodociągi nieznane są bliżej; pensya rurmistrza w roku 1518 wynosiła 36 grzywien ⁵²). Do obowiązków jego należało utrzymanie wodociągów, naprawa ich i dozór nad sprzętami rurmusowymi. Mieszkanie miał on niegdyś w bramie Sławkowskiej: „Domus inter muros portae Slaukouiensis circa Rormagistrum“ znajduje się w spisie domów krakowskich z początku XVI w. ⁵⁴); jednego z nich znamy nawet z imienia: Petrus Śwalme rorenmeister z 1385 roku ⁵⁵). Rota przysięgi rurmistrza brzmiała: „Ich swere Gote etc. das ich meyn amt des rorwergks getrewlich vorwezen wyl und das wasser allezeit einem iderman getrewlich fordern wyl, gleich einem als dem andern und on all forteil, verstopfung, und hindernisse wyl lassen gehn und flissen etc.“

FR. GIEDROYĆ.

(c. d. n.)